

UOT 811.112.2

V.H.Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
axmedova3178@mail.ru

DİLİN LEKSİK-SEMANTİK SAHƏLƏRİNİN TƏDQIQINDƏ LEKSİK UYGUNLUQ PRİNSİPİ

Açar sözlər: leksik-semantik sahə, linqvistika, polisemiya, metanoma, metafora

Məqalə german dillər qrupuna aid olan dillərin leksik-semantik sahələrinin tədqiq edilməsindən bəhs edir. Məqalə dilə həsr olunmuş və leksik-semantik sahələrin öyrənilməsində yeni fikirlər təklif edilmişdir. Tədqiqatın təhlili onun leksik uyğunluğu, leksik-semantik kateqoriyalar və semantikasını baxımından təqdim olunur. Dilin leksik-semantik sahələrinin morfoloji və fonetik xüsusiyyətləri bir neçə nümunədə izah olunur. Sözlərin mənası onun linqvistik təsiri ilə deyil, sözlərin, frazeoloji birləşmələrin və kök mənşəli sözlərin tətbiqi ilə ölçülür. Məqalədə eyni zamanda, dildə koqnitiv və funksional semantikanın müxtəlif xüsusiyyətləri şərh olunur. Metamorfizm, metafora və prototipin əsas fonemlər kimi başlıca ideyaları tədqiq edilmiş və nümunələrlə izah edilmişdir.

В.Г.Ахмедова

ПРИНЦИП ЛЕКСИЧЕСКОЙ СОВМЕСТИМОСТИ В ИССЛЕДОВАНИИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ПОЛЕЙ ЯЗЫКОВ

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, лингвистика, полисемия, метаномия, метафора

В статье рассматриваются лексико-семантические поля языков немецкой языковой группы. Статья посвящена языку; предложены новые идеи в исследовании лексико-семантических полей. Анализ исследований представлен с точки зрения их лексической совместимости, лексико-семантических категорий и их семантики. Морфемные и фонетические особенности лексико-семантических полей языка объясняются на нескольких примерах. Значение слов измеряется не его лингвистическим подтекстом, а введением слов, фразеологических сочетаний и слов корневого происхождения. В то же время в статье изложены различные особенности когнитивной и функциональной семантики в языке. Основные идеи метаморфизма, метафоры и прототипа как основных фонем были изучены и объяснены в примерах.

V.H.Ahmedova

THE LEXICAL COMPATIBILITY PRINCIPLE IN THE LEXICAL-SEMANTICAL RESEARCH OF LANGUAGE

Keywords: *lexical-semantic field, linguistics, polysemiology, metonymy, metaphor*

The article deals with the study of lexical-semantic fields of languages belonging to the German language group. The article focuses on language and proposed new ideas in researching lexical-semantic fields. The research analyses are described with principles on lexical compatibility, lexical-semantic categories are given with the examples and some impact ways of lexical richness on its semantics have been presented. The morphemic and phonetic features of the lexical-semantic fields of the language are explained with some examples. The meaning of words is measured not by its linguistic implication, but by the introduction of words, phraseological combinations, and rooted-origin words. At the same time, the paper states the different features of cognitive and functional semantics in language learning. The main ideas of metamorphism, metaphor, and prototype as basic phonemes have been studied and explained in the examples.

Müasir dövrdə tələb olunan sahələrdə german dilləri qrupuna aid olan dillərin istənilən kontekstdə düzgün işlənməsi onun müqayisəli leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Sözsüz ki, cəmiyyətin tələbləri baxımından xarici dilin morfem və leksemləri onun müxtəlif situasiyalarda və müxtəlif mənələrdə işlənməsinə xidmət edir. Bu baxımdan dilin fərqli məkanlarda fərqli mənələrdə işlənməsində bəzi problemlər yaşanmaqdadır. Buna səbəb dilin leksik-semantik sahələrində leksik uyğunluq prinsipinin pozulması və zəif tədqiq olunmasıdır. Buna uyğun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin və sözlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin dilindən alınır və leksik uyğunluq baxımından lüğətimizə daxil olması yerli kontekstdə zəif başa düşülür. Aydındır ki, dilin leksik-semantik sahələri onun morfem və fonetik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Xarici dilin məzmununda baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq dilin leksik bazasına daxil olan yeni anlayışları dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə onun leksik uyğunluq prinsipləri cəhətdən tədqiq etmək qeyri-mümkündür.

German dillər qrupuna aid olan alman dilinin leksik sahələri müvafiq normalar əsasında tənzimlənir. Məqalənin aktuallığı məhz alman dilinin müqayisəli leksik semantikasının bəzi əsas problemlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Burada səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsiyyətdə məqbul sayılan fonetik dəyişmələrə uyğun variantları və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul olunur. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, german dillərində leksik vahidlərin komponentləri kimi daxili və xarici semantik

strukturların tədqiqində söz qruplarının düzgün seçilməsi və bu zaman hansı sözcüklərin leksik sahələr kimi qəbul edilməsi və hansıların qəbul edilməməsi vacib şərtidir.

Leksik uyğunluq prinsipi əsasında dilin leksik-semantik sahələrinin zənginliyini yaratmaq mümkün olmadığı halda, hansı anlayışları ifadə edən termin kimi daxil edilməsi zərurətə çevrilir. Yeni leksik vahidlərin alınması o zaman zəruri olur ki, dilin müvafiq məfhumunu, anlayışını ifadə edən termin, söz olmasın.

Leksik semantikada analiz vahidləri

Leksik semantika dil semantikasının alt sahəsidir. Dilin leksik semantikasında təhlil vahidləri yalnız sözlər deyil, əlavə sözlər və ya hətta birləşmələr və sözlər kimi alt sözlər və ya alt söz birləşmələrini əhatə edən leksik vahidlər əsas yer tutur. Semantik analiz fərdi sözlər arasındakı əlaqədən başlaya bilər. Bu, hiponimiya və hipernimi, mertoniya, polisemiya, sinonimlər, antonimlər və homonimlər də daxil olmaqla, sözün iyerarxiyasını anlamaq tələb edir. Həm də bir sözü əhatə edən və ya tez-tez ətrafdakı sözlərin xüsusi kombinasiyası olan məna çağırışı (semiotics) və birləşmələr (collocation) kimi anlayışlar aiddir. Bu zaman dilin semantikasi onun sintaktikasına interfeys etmiş olur. Bu baxımdan dilin leksik-semantikasının tədqiqi aşağıdakı şəkildə nəzərdə tutulur:

- leksik vahidlərin təsnifatı və ayrılması;
- leksik semantik strukturdakı fərqliliklər və oxşarlıqlar linqvistik olaraq xarakterizə olunur;
- sözün mənası və sintaksisinə aid olan leksik məna əlaqəsi yaranır.

F.Dornsayf (Dornseiff F., 2004) yazır ki, semantik sahələr sözün kəmiyyət və keyfiyyətli şəkildə zənginləşdirilməsi üçün faydalı ola bilər; leksik vahidləri mövcud normalara uyğunlaşdırmaq, fərqli kontekstlərdə semantik sahələrin leksiyalarını səhsiz istifadə etmək zəruri haldır. Dil öyrənənlərin şüurlu anlaması üçün avtomatik dil bacarıqlarını təmin etmək və onların aktual lüğətlərini artırmaq üçün leksik vahidlərini onun prinsiplərinə uyğun düzgün seçmək faydalı cəhət hesab edilir.

Dilin leksik uyğunluq prinsipi nədir?

Leksik uyğunluq prinsipləri mərhələli şəkildə aşağıdakı leksik-semantik sahələrdə öyrənilir. Dilin koqnitiv-linqvistik, sosial-kultural, funksional və ya kommunikativ prinsipləri onun leksik-semantik mənasını daha tez açıqlayır. Bu prinsip üzrə leksik vahidlərin dilin sintaktik quruluşuna verdiyi məna ifadə olunur. Nəzəri olaraq əsas leksik-semantik yanaşmalar tarix boyu əsasən preformuralist-semantik, strukturist-semantik və koqnitiv semantika yanaşmaları kimi tanınmışdır. Bu nəzəri çərçivələr söz-məna tədqiqatlarına istifadə yönümlü bir yanaşma deyil, eyni zamanda, tarixi inkişafda bir sistem yönümlü olub-olmadığı ilə fərqlənir; hər biri təsviri və konkret leksik-semantik

məna kimi formallaşmışdır. İngilis alimləri C.Lyons və D.Kruzun (Lyons J., 1977; Cruse D.A., 1986) əsərlərində verilmiş klassik mətnlər iyirmi-otuz il ərzində leksik semantikanın təbiətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi.

Birincisi, dilin linqvistik prinsipləri onun leksik semantikasını ilə məhdudlaşdırır. İkincisi, "leksik semantika"nın "morfoloji semantikaya" istinad etmək lazım deyil. Üçüncüsü, sözlərin mənasını onun linqvistik tətbiqinə görə öyrənilir, mətnlərin leksik müxtəlifliyi alınma sözlərin, frazeoloji birləşmələrin, köklü-mənşəli sözlərin daxil edilməsi ilə ölçülür. Kaplan (Kaplan, 1987), Çarlz C.Filmor (Charles J. Fillmore, 2014) qeyd edirlər ki, dilin koqnitiv və funksional növləri haqqında öz mülahizələrində yazırlar ki, koqnitiv cəhətdən leksik semantika söz mənalarının kodlaşdırılmasını əhatə edir, yəni bəzi semantik xüsusiyyətlərə daxildir (məsələn, + animasiya, + obyekt, hərəkət). Koqnitiv semantika dilin daha çox ümumi idraki qabiliyyətlərinin bir hissəsidir və buna görə hər bir insanın düşüncəsi dünyanı təsvir edə bilər. Müxtəlif linqvistik icmalar dünyadakı sadə şeylər və prosesləri fərqli bir şəkildə və fərqli mədəniyyətlərdə dərk edir, bir insanın konseptual dünyası ilə gerçək dünyası arasındakı bir fərqi, yanlış inancları göstərir.

Koqnitiv semantikadan fərqli olaraq funksional semantika fikir və arqumentlərin leksik təbiətini göstərir. Marios Andreu (Marios Andreou, 2017) dilin leksik-semantik təqdimatının iki hissədən: semantik/qrammatik (skeleton) və semantik/pragmatik (bədən dili) olmasını qeyd edir. Skeleton sözün sintaktik əlaqəsini iyerarxik şəkildə təşkil edir. Bədən dili isə sözlərin hissi, mədəni və ensiklopedik məna olan bütün aspektlərini kodlaşdırır. Dilin leksik uyğunluq prinsipi sözün leksik-semantik mənasını, cümlədəki söz və söz birləşmələri arasında olan əlaqənin, müxtəlif icmalarda fərqli mədəniyyətlərin dilinin o dilin qanunauyğunluqlarına görə öyrənilməsidir. Leksik-semantik vahidlərin bəziləri çox aydın, ciddi və sistemli kateqoriyaya malikdir. Məsələn, bir hərəkəti göstərən feillər üç elementdən fərqli olan bir ardıcıl sistemdir: 1) hərəkət rejimi (*getmək, sürmək, sail, uçmaq* və s. – *gehen, reiten, segeln, fliegen*); 2) hərəkətin təbiəti – müstəqil və asılı olması (*getmək, gəzmək və daşımaq, daşımaq, daşıma* və s. – *gehen, spazierengehen und bewegen, bewegen, tragen*); 3) hərəkət istiqaməti (*səyahət etmək, sürmək, hərəkət etmək, buraxmaq, ayrılma* və s. – *reisen, sich bewegen, sich bewegen, verlassen, verlassen*). Bunun üçün alman dilində lemanton kateqoriyalar mövcuddur ki, onlar leksemləri, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri açır.

Alman dilinin leksikonundakı lemanton kateqoriyalar aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər. Burada leksik vahidlər *hipertoniya, hipernomiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya və homonomiya* olmaqla müntəzəm nümunələrdə iştirak edir. Digər prinsiplərdən olan – dilin kommunikativ prinsipində onun leksik-semantik rolu pragmatik şəkildə situasiyada izah olunur və konteksti aydınlaşdırır. Təsviri olaraq dilin leksik-semantik əlaqəsi öncə sözün daxili

semantik strukturu və onun lüğətlə əlaqəsini əhatə edir. Semiotikada mənalının mahiyyətini başa düşmək üçün sözlərdən çıxış etmək lazımdır, çünki söz mənanın daşıyıcısıdır. Bir bələdçi kimi leksik prinsiplər dilin əldə olunması üçün aydın strategiyalarla müəyyən edilmişdir. Hər bir dil öyrənən yeni bir söz öyrənəndə sözün bütün obyektinin, obyektin bir hissəsinin, maddənin, rəngin və materialın olub-olmadığı barədə qərar qəbul etməlidir.

İlk leksik sahəyə qeyri-müəyyənlikdən fərqli olaraq əsas fonemlər kimi *çoxmənalılıq*, *metanoma*, *metafora* və *prototiplik* (polysemie, metonymie, metaphor und prototypizität) daxildir. İkincisi, əsas mövzular üzrə leksik sahələr, leksik əlaqələr, konseptual metafora, metonoma və çərçivəsi daxildir.

Çoxmənalılıq – polisemiya (polysemie)

Avropa dilində nitq elementləri ümumiyyətlə, beş əsas kateqoriyada təsnif edilir: 1) bənzərlik və ya əlaqələr rəqəmləri (məsələn, simül, metafora, təvazökarlıq, paralellik, şəxsiyyət, metonimiya, sinekdok və euphemizm); 2) vurğulanma və ya aşağılama rəqəmləri (məsələn, hyperbole, litotes).

Bir sözün hansı mənanı verdiyini müəyyənləşdirmək leksik-semantik tədqiqatlardakı əsas addımdır. Polisemiya bir leksik məqalənin birdən artıq mənanaya malik olduğu vəziyyətin ümumi dövrüdür, məsələn, "*gecikən, gecikmiş və ya gecikmiş*", (verzögert, verzögert oder verzögert) "*gecikmiş və ya razılaşıdırılmış vaxtdan sonra*" (nach einer verspäteten oder vereinbarten Zeit), *gecikmiş bir yemək* (eine verspätete Mahlzeit) və ya "*artıq diri olmamaq*" – *mənim gec halım* (meine späte). Terminoloji baxımdan polisemiya omonimlərlə qeyri-dəqiqliyi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Sözlərin 20 %-dən çoxu alman dilinin leksikonunda polisemiyaya və bir-birinə uyğun olan sözlərə aiddir. Bir çox alman dilçilərinin: Stofel, (Stoffel, 1901), Bayderman (Biedermann, 1969), Bolinqer (Bolinger, 1972), Alerton (Allerton, 1987), Os (van Os, 1989) mülahizələrində polisemiya müxtəlif qüvvətləndirici kateqoriyalara bölünmüşdür. Alman dilində linqvistik cəhətdən vacib sayılan bu qüvvətləndirici sözlər Hentsel (Hentschel, 1998) tərəfindən hazırlanmışdır.

Metanoma və metafora (metonymie, metaphor)

Ənənəvi olaraq metafora və metonomiya semantik dəyişmənin əsas mexanizmləri hesab olunur və adətən uyğunluq, davamlılıq baxımından açıqlanır. Onlara müxtəlif elmi maraqlar diqqət yetirdikləri üçün, onların açıqlamaları daim zəruri dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Svitser (Sweetser, 1990: 19), Lakof, Conson (Lakoff, Johnson, 1980: 128) öz əsərlərində koqnitiv dilçilikdə metaforanın funksional rolunu daha çox müqayisə edərək onu nəinki sözün semantik strukturunun əsas qüvvəsi adlandırırlar, eyni zamanda konseptual bir sistem kimi bir neçə funksiyasını, necə qəbul edəcəyimizi, necə düşünəcəyimizi və nə etdiyimizi yerinə yetirə bildiyini qeyd edirlər.

Məsələn,

1. Orte und Ereignisse, die dort vorkommen

Rio war ein Erfolg → „Die Ereignisse in Rio waren ein Erfolg“

1. Ursachen und ihre Auswirkungen

Eine gesunde Ernährung → „eine Ernährung, die Gesundheit verursacht“

2. Menschen und ihre hervorstechenden Eigenschaften

Die Blondine betrat das Zimmer → Die Frau mit blonden Haaren ging in den Raum “

3. Das Virtuelle und das Tatsächliche

Er hat es geschafft → Er hat es geschafft

Panther və Tornbuq (Panther and Thornburg, 1998), Serli (Searle, 1969) pragmatik tipli metanomları bu şəkildə fərqləndirərək, onları sözlü metanoma, məcburi metanoma kimi qeyd etmişlər.

Dildə metafora sözün bir və ya bir neçə mənada ifadə etdiyi bir sözün və ya sözün digər mənada məcazi olaraq istifadə edildiyi və linqvistik quruluşa malik olan ritorik ifadələrdən ibarətdir. Bəzi formal mülahizələr göstərir ki, monolinqual metaforanın tədqiqi onun koqnitiv təbiətinə əsaslanır. Məsələn,

"Der Vorhang der Nacht fiel auf uns."

"Ihre Augen glitzerten Juwelen". Beləliklə, çoxmənalılıq, metanoma və metafora dildə leksik uyğunluq prinsiplərini tənzimləyən elementlərdir. Bu elementlər sözlərin müxtəlif kontekstlərdə işlədilməsinə xidmət edir.

Nəticə

Beləliklə, dilin leksik-semantik sahələri dilin leksik prinsiplərinə uyğun tədqiq edildikdə dilin leksik zənginliyi onun müxtəlif kontekstlərdə düzgün işlənməsinə təsir edir. Sözsüz ki, yeni ixtiraların, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili – morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır. Sözün istifadəsini bir feillə işlətmək onun istifadə olunmasına təşviq edən sözlərin spesifikasiyasını ehtiva edir. Aydınır ki, bu zaman alınma terminlər mənsub olduğu dilin elementlərini, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də dilimizə gətirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Biedermann R. Die deutschen Gradadverbien, Diss. Heidelberg, 1969
2. Bolinger D. Degree Words. The Hague: Mouton, 1972
3. Cruse D.A. Lexical Semantics. Cambridge, Cambridge University Press, 1986
4. Dornseiff F. Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2004
5. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm
6. F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Filologiya. Bakı. 2005, s.299-316
7. Hentschel E. Die Emphase des Schreckens: Furchtbar Nett und Schrecklich Freundlich. In Harden, T.; Hentschel, E. (eds.). Particulae particularum. Tübingen, 1998, 119-132

8. *Lakoff G. & Johnson M.* Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980
9. *Lyons J.* Semantics: Volume 2. Cambridge, Cambridge University Press, 1977
10. *Marios Andreou.* Subject: Morphology, Semantics Online Publication Date: Mar 2017 DOI:10.1093/acrefore/9780199384655.013.2
11. *Stoffel C.* Intensives and Down-toners: a Study in English Adverbs. Heidelberg: Winter, 1901